

Қола дәуірі (б.з.б 2 мың жыл – б.з.б 1 мың жыл)

Тас ғасыры аяқталғаннан кейін, қола ғасыры басталады. Қола дәуірі б.з.б. 2-1 мың жылдықтардың аралығын қамтыды. Қола ғасыры деп аталуының себебі, осы кезде қола өндіру тәсілі меңгеріліп, адамдар қоладан Бұйымдар жасай бастады. Қола дәуірінде рулық қатынас жойылып, тайпалық бірлестіктер құрылды. Осы кезеңді түбегейлі зерттеген ғалымымыз **Әлкей Марғұлан**. Ол 1946ж бастап Қазақстан жеріндегі қола дәуірін түбегейлі зерттеп, көптеген құнды материалдар қалдырды.

Қола дәуірінің басты ерекшелігі – ол Қазақстан жерінде металлургияның дамуы. Яғни түсті металлдар мен алтын игеріле бастады. Оған дәлел ретінде көптеген кен орындары табылған. Мысалы: **Нарым және Қалба, Зыряновск, Жезқазған, Қарқаралы**. Ол кеніштерді зерттеуде үлкен үлес қосқан ғалым – **Қаныш Имантайұлы Сәтпаев**. Жалпы металлургияның басты орталықтары **Шығыс** және **Орталық Қазақстан** жерінде болған. Орталық Қазақстан жеріндегі қола дәуірді **3 кезеңге** бөледі. Олар:

Ерте қола немесе **Нұра кезеңі** (б.з.б XVIIIғ – б.з.б XVIғ)

Орта қола немесе **Атасу кезеңі** (б.з.б XVI – б.з.б XIIIғ)

Кейінгі қола немесе **Бегазы-Дәндібай** кезеңі (б.з.б XIIIғ – б.з.б VIIIғ)

Қола дәуірі кезінде Қазақстан, Батыс Сібір, Орта Азия және Оңтүстік Оралда **Андрон** тайпалары мекен еткен. Андронов мәдениетінің бірінші ескерткіші 1914 жылы Сібір жеріндегі Андронов қонысындағы **Ачинск** селосы маңынан табылған.

Кейін Солтүстік және Батыс Қазақстаннан андрон мәдениетінің 80 қонысы табылса, Орталық Қазақстанда 30 тұрақ пен 150-ден астам жерлеу орындары зерттелген. Ал Қостанай мен Ресейдегі Челябинск облыстарының шекарасында андрондықтардың ең ежелгі қалашығы **Арқайым** табылды.

Осы ескерткіштерді зерттеу нәтижесінде біз Андрондықтардың өмір салты, тұрмыс-тіршілігі туралы білеміз.

Ең алғашқы рет андрондықтардың бет бейнесін антрополог-ғалым **Валерии Алексеев** сипаттаған. Ол өз еңбектерінде, андрондықтар жайлы: *Мұрынды келген, бет сүйегі шығыңқы емес, көздері үлкен, мығым денелі болған* деп бейнеледі.

Кейін андрондықтардың бет-пішінін мүсін ретінде **Михаил Герасимов** жасады.

Жалпы андрондықтар еуропоид нәсілді болған.

Ал қазақ антрополог-ғалымы **Оразақ Смағұлов** сақ, сармат, үйсіндер андрондықтарға ұқсас болған деп айтып кетті.

Андрон тайпаларының негізгі шаруашылығы - егіншілік пен мал шаруашылығы болды. Олар жартылай жертөле үйлерде тұрған. Яғни, жерді қазып, үстінен ағаш қаңқасымен қоршап, жануарлардың терісімен жабатын. Осындай үйлердің артықшылығы, жердің асты салқын болғандықтан, ол жерде сүт немесе ет өнімдерін сақтауға қолайлы болды. Былай айтқанда ежелгі тоңазытқыш рөлін атқарған.

Тұрақтары өзен немесе көлдердің маңында және металлға бай кеніштердің жаңында орналасқан. Андрондықтар тұрақтарының маңында құдық қазумен ерекшеленеді.

Мал шаруашылығына келетін болсақ, Андрондықтарда тебінді мал шаруашылығы басым болды. Тебінді мал шаруашылығы дегеніміз – ол қыста қой немесе жылқының қарды теуіп қопарып, астынан шөпке жетіп жеуі. Тебінді мал шаруашылығының арқасында қола дәуірінде, Қазақстан жерінде, қой мен жылқының саны арта түседі.

Андрондықтардың тұсында жеке меншік қалыптаса бастады. Мал әрбір адамның жеке меншігінде болса, жер қауымның меншігінде болды.

Қола дәуірі кезіндегі мал санының артуы бір үлкен проблемаға әкеліп соқтырды. Ол – мал-мүлік теңсіздігі. Одан әлеуметтік теңсіздік туды. Яғни біреулер байып, біреулер кедейлене бастады. Оны біз андрондықтардың жерлеу орындарынан көреміз.

Андрондықтардың діни түсініктері терең әрі бай болған. Олар өлген адамдарын жерлегенде, бастарын батысқа және оңтүстікке қарататын. Жанына, өздерінің діни түсініктеріне сай қару немесе әшекей бұйымдарын салған. Бүкіл діни жораларын және салт-дәстүрлерінің орындалуын, абыздар қадағалайтын.

Сұрақ – жауап

1. Мыс-тас ғасырынан кейінгі кезең: **Қола дәуірі**
2. Тастан және мыстан жасалған еңбек құралдарын ығыстырған кезең: **Қола дәуірі**
3. Қола дәуіріндегі қоланың алыну қосындысы: **Мыс пен қалайы**
4. Орал өзенінен Енисей өзеніне дейін, Батыс Сібір жерінен Памир тауларына дейінгі аумақты алып жатқан қола дәуірінің мәдениеті: **Андрон**
5. Қола дәуіріне тән мәдениеттер: **Андронов, Бегазы-Дәндібай**
6. Еуразия даласындағы қола дәуірінің мәдениеті: **Андронов**
7. Оңтүстік Сібірдің Андронов қонысында алғашқы ескерткіш табылды: **1914ж.**
8. Қазақстан жеріндегі қола дәуірін жоспарлы зерттеу басталған жыл: **1946 ж.**
9. 1946 жылы ғалым Әлкей Марғұлан зерттеді: **Бегазы-Дәндібай мәдениетін**
10. Ежелгі металлургияның негізгі орталықтары: **Орталық және Шығыс Қазақстан**
11. Жезқазған өңірінен 1 млн тоннадай кен өндірілгенін айтқан белгілі ғалым: **Қ.Сәтбаев**
12. Қ.И Сәтбаевтың есебі бойынша Жезқазғаннан өндірілген кен мөлшері: **1 миллион тонна**

Quantum Group

13. Қ.И Сәтбаевтың есебі бойынша көне заманда Жезқазғанда өндірілген 1 миллион тонна кенінен қорытылған мыстың мөлшері: **100 мың тонна**
14. Қола дәуірінде 1100 тонна қалайы шығарылған кен орны: **Нарын, Қалба**
15. Қола дәуіріндегі мыс кен орындары: **Жезқазған, Риддер**
16. Қола дәуірінде металл кеніштері болған жерлер: **Зыряновск, Жезқазған, Қарқаралы**
17. Қола дәуірінде кенді қорыту үшін салынған құрылыс: **қазандықтар**
18. Қола дәуірінің Қазақстан территориясындағы ең жақсы зерттелген аймағы: **Орталық Қазақстан**
19. Қола дәуірінің Орталық Қазақстан жеріндегі кезеңдері бөлінді: **Үш кезеңге**
20. Орталық Қазақстан жеріндегі қола дәуірінің кезеңдері бөлінген мерзім: **Б.з.б. XVIII - XVI ғғ, Б.з.б. XVI - XII ғғ, Б.з.б. XII -VIII ғғ**
21. Қазақстандағы қола дәуірінің кезеңдері: **Нұра, Атасу, Беғазы-Дәндібай**
22. Алдыңғы ерте қола кезеңі: **Нұра**
23. Ерте қола кезеңінің ескерткіштері табылды: **Нұра алқабынан**
24. Орталық Қазақстан жерінің ерте қола кезеңі аталды: **Нұра кезеңі**
25. Өлікті өртеп жерлеу ғұрпы тән қола дәуірінің кезеңі: **Нұра кезеңі**
26. Қола дәуірінің дамыған орта кезеңі: **Атасу**
27. Орталық Қазақстан жерінің ерте қола кезеңдері қамтитын аралық: **Б.з.б. XVIII - XVI ғасырлар**
28. Орталық Қазақстан жерінің орта қола кезеңдері қамтитын аралық: **Б.з.б. XVI - XII ғасырлар**
29. Кейінгі қола кезеңдері қамтитын аралық: **Б.з.б. XII -VIII ғасырлар**
30. Қола дәуірінің ерекшеліктері: **металл өңдеу, теселі егіншілік, мал бағудың көшпелі түріне көшу**
31. Теселі егіншілік пен мал шаруашылығының дамуымен ерекшеленетін қола дәуірінің кезеңі: **Атасу**
32. Өлген адамның денесін сол күйінде жерлеу ғұрпы тән қола дәуірінің кезеңі: **Атасу кезеңі**
33. Беғазы-Дәндібай мәдениеті қалыптасқан кезең: **Кейінгі қола кезеңі**
34. Беғазы-Дәндібай мәдениеті таралған аймақ: **Орталық Қазақстан**
35. Беғазы-Дәндібай мәдениетінің таралған аймағы: **Қарағанды және Солтүстік Балқаш**
36. Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ерекшелігі: **Жерлеу орындары құрылыстарының ірілігі**
37. Беғазы-Дәндібай мәдениетіне жататын үйлер мен жерлеу орындарының ерекшелігі: **Өте ірі және тас қашау өнері жетілген**
38. Беғазы-Дәндібай мәдениетіне жататын жерлеу орындарының Тасмоладан ерекшелігі: **биіктеу болып келеді және ұсақ киыршықтастар мен топырақтан тұрғызылған**
39. Беғазы-Дәндібай мәдениетінің басты ерекшеліктерінің бірі: **Жеке меншік қалыптасты**
40. Андрон және Беғазы-Дәндібай мәдениеті қалыптасқан дәуір: **Қола**
41. Беғазы-Дәндібай мәдениетіне жататын құмыралардағы өрнектер түрі: **Тарақ жүзді және үзік сызықты үшбұрышты**
42. Андрон мәдениеті тұратын мәдениеттер: **Алакөл, Федоров**
43. Батыста Орал тауының шығысынан бастап шығыста Ертіс өңіріне дейін, оңтүстікте Сырдария мен Өмудария өзендерінің аралығына дейін созылған қола дәуірі мәдениеті: **Алакөл**
44. Сақ үлгісіндегі мәдениеттің Жайық, Ертіс өзендерінің аралығында қалыптасуына әсер еткен мәдениет: **Алакөл**
45. Қалба және Нарын жоталарындағы қалайы кеніштерінен көп кен алынған заман: **Алакөл заманы**
46. Алакөл заманында қалайы кеніштерінен көп кен алынған жерлер: **Қалба және Нарын жоталары**
47. Алакөл заманында алтын өндірісі жақсы игерілді: **Алтайда**
48. Солтүстік және Батыс Қазақстандағы зерттелген Андрон мәдениетінің қоныстар саны: **80-нен аса**
49. Андронов мәдениетінің 30-дан аса тұрағы мен 150-ден астам қорымының табылған аймағы: **Орталық Қазақстан**
50. Ежелгі қалалардың негізі болған Арқайым орналасты: **Қостанай мен Челябині облыстарының түйіскен жерінде**
51. Қола дәуіріндегі алғашқы қала: **Арқайым**
52. Қола дәуіріне жататын Солтүстік Қазақстандағы қоныстар: **Степняк, Петровка, Боголюбов**
53. Қола дәуірінің Петровка қонысы орналасқан аумақ: **Солтүстік Қазақстан**
54. Орлармен және дуалдармен қоршалған қола дәуірінің Солтүстік Қазақстандағы қоныстары: **Петровка, Боголюбов**
55. Қола дәуіріндегі Батыс Қазақстандағы тұрақтың аты: **Алексеев**
56. Батыс Қазақстандағы қола және мыстан жасалған орақтар табылған қоныс: **Алексеев**
57. Қола дәуірінің Мало-Красноярка қонысының ерекшелігі: **Қола және мыс орақтар табылды**
58. Қола дәуіріне жататын Шығыс Қазақстандағы қоныстардан табылған: **қола және мыс орақтар**
59. Қола және мыс орақтар табылған қоныстар: **Шығыс Қазақстанда - Мало-Красноярка, Батыс Қазақстанда - Алексеев, Солтүстік Қазақстанда - Степняк**
60. Күйдірілмеген кірпіштен салынған Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан кесене: **Түгіскен**
61. Түгіскен кесенесі орналасқан аймақ: **Сырдарияның төменгі ағысы**
62. Қазақстанда андроновтықтардың тастағы суреттері табылған өңір: **Таңбалытас, Қаратау, Жетісу.**
63. Қола дәуіріндегі жартастарға салынған суреттер табылды: **Таңбалытас, Қаратау**
64. Шымкент облысындағы петроглифтер табылған жерлер: **Қойбағар, Арпаөзен**

Quantum Group

65. Петрогифтерде екі аяқты арба суреттері салынған дәуір: **қола**
66. Қола дәуіріндегі петроглифтерде көп бейнеленген суреттер: **Арбалар**
67. Жартасқа салынған суреттердің ішінде арбалар көп бейнеленген өңір: **Қаратау**
68. Тұрақтардың қабырғалары қатарластыра қойылған тік бағандардан тұрғызылған Солтүстік өңірлерден табылған қола дәуірінің қоныстары: **Шағалалы, Петровка**
69. Шағалалы, Петровка қоныстарындағы қазба жұмыстары көрсеткендей, андрондықтардың баспанасы ұқсайды: **Киіз үйге**
70. Андрондықтардың Солтүстік Қазақстандағы қоныстары: **Шағалалы, Петровка**
71. Қола дәуірінің Шағалалы (Чаглинка), Петровка қоныстары табылды: **Солтүстік Қазақстан**
72. Қола дәуірінің Көкшетау жерінен шалғы табылған қоныс: **Шағалалы**
73. Шығыс Қазақстан жеріндегі қола орақ табылған қоныс: **Мало-Красноярка**
74. Қола дәуіріне тән бас сүйегі үлкен, беті кішкене мұрны таңқылау адам сүйегі табылған Жамбыл облысындағы қорым: **Ойжайлау**
75. Қола дәуірінде Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар: **Андроновтықтар**
76. Антрополог ғалымдардың пікірінше қазақ халқының өте ертедегі ата-бабалары: **Андрон тайпалары**
77. Андрондықтардың сырт бет бейнесін сипаттаған ғалым: **Алексеев**
78. «Мұрынды келген, бет сүйегі шығыңқы емес, көздері үлкен. Кескін-кейпі ірі, дене құрылысы мығым, жігерлі» деп, антрополог В.П.Алексеев сипаттап жазған адам: **Андрондық**
79. Қола дәуірінің тайпаларын зерттеген антропологтар: **М.Герасимов, В.Алексеев**
80. Қостанай жеріндегі Алексеев қорымынан табылған адамның бет пішінін жасаған антрополог: **М.Герасимов**
81. Жерімізде ерте заманнан мекендеген адамдардың бет пішіні туралы деректер: **қола дәуірінен басталады**
82. Андрондықтарда шаруашылықтың басым дамыған түрі: **мал шаруашылығы мен егіншілік**
83. Андроновтықтардың тұрғын үйлері: **Жартылай жертөле**
84. Қола дәуірі қоныстарының көбінесе орналасқан жері: **Өзендердің жағасында**
85. Андрондықтардың қоныстанған өзен бойлары: **Есіл, Тобыл, Ертіс, Бұқтырма**
86. Қола дәуірінің археологиялық ескерткіштері: **Тұрақтар, зираттар**
87. Батыс және Орталық Қазақстанның ұзақ уақытқа арналған қоныстарында сумен жабдықтаудың жаңа әдісі: **Құдық қазу**
88. Сумен жабдықтаудың жаңа әдісі- құдық қазу ойлап табылды: **қола дәуірінде**
89. Андроновтықтардың сүт өнімдері мен етті сақтау тәсілі: **Жер еден астындағы шұңқырда**
90. Қола дәуірінде кенді қорыту үшін салынған күрделі құрылыстар: **Қазандықтар**
91. Қола дәуіріндегі ыдыс жасаудың ең бір өрістеген түрі: **Көзе құмыралар**
92. Теселі егіншілік ең алғаш дамыған кезең: **Қола дәуірі**
93. Алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырай бастаған кезеңі: **Қола дәуірі**
94. Құрғақшылықтың күшеюіне байланысты ертедегі тұрғындар көбірек көңіл бөлді: **Мал өсіруге**
95. Шаруашылықтың көмекші түрі болып қалды: **Егіншілік**
96. Мал бағудың көшпелі түріне көшу қалыптаса бастаған дәуір: **Қола**
97. Тебінді жайылымға байланысты саны артқан мал: **Жылқы, қой**
98. Қола дәуірі қауымы ішінде әлеуметтік теңсіздікті тудырған: **Мал-мүлік теңсіздігінің шығуы**
99. Мүлік теңсіздігінің қалыптаса бастаған дәуірі: **Қола дәуірі**
100. Жеке меншік қалыптасқан дәуір: **Қолада**
101. Қола дәуірінің ерекшелігінің бірі: **Жеке меншік қалыптасты**
102. Рулық ұжымдық меншіктің орнына келген меншік: **Жеке**
103. Қола дәуірінде барлық істі шешіп отырды: **халық жиналысы**
104. Аталық ру орнықты: **Қола дәуірінде**
105. Қола дәуірінде діни жоралғыларды жүргізушілер: **Абыздар**
106. Андроновтықтардың мойынға таққан тұмаршалары: **Жыртқыш аңдардың азу тісі**
107. Жерленген Андроновтықтардың басы қаратылды: **Батысқа, Оңтүстікке**
108. Кен өндіру мен металл өңдеу алғаш дамыған кезең: **Қола дәуірі**
109. Қола дәуірі абыздарының негізгі міндеттері: **Салт-дәстүрлердің орындалуын қадағалау**
110. Қола дәуірінде мал көшпелілердің меншігінде, ал жер: **Қауымның меншігінде болды**
111. Андроновтықтарда қоғамның негізгі тобы жауынгерлер екенін дәлелдейтін дерек: **әскери ат-арбасымен бірге көмілген кабір несі**
112. Жерімізде ерте заманнан мекендеген адамдардың бет пішіні туралы деректер: **қола дәуірінен басталды**
113. Қола дәуірінде Қазақстан аумағын мекендеген нәсілдер: **Еуропаид**
114. Қола дәуірінде Қазақстан аумағын мекендегендер: **Андрондықтар**
115. Қола дәуірінде Қазақстан жерінде өмір сүрген тұрғындардың қоғамдық құрылысын анықтаңыз: **Ру-тайпа құрылым**
116. Қола дәуірінен жалғасып келген салт-дәстүрдің бір түрі: **Отқа табыну**
117. Қазақстан аумағындағы қола дәуірінің ерекшелігі: **Кен өндіру мен металл өңдеу ісі өркендеді**
118. Қола дәуірінде қалыптасқан өзгерістер: **Алтынды пайдалануды үйрену**

119. Б.з.б.3 мыңжылдықта адамдар қолданған алтын кеніштері: **Ақжал, Балажал**
120. Андрондықтардың металл құралдарды пайдалануда қол жеткізген табысы: **Дөңгелікті көлікті ойлап тапты**
121. Қола дәуіріне тән емес ерекшелік: **Еңбек бөлінісі пайда болды**
122. Қола дәуірінен кейінгі кезең: **Темір дәуірі**

Темір дәуірі (б.з.б I мың жыл – б.з. VI ғасыры)

Б.з.б I мыңжылдықта, адамзат темірді игере бастады. Осы кезде Қола дәуірі аяқталып, оның орнына Темір дәуірі келеді. Ғалымдар, осы кезеңді **ерте темір дәуірі** және **орта ғасырлар** деп екіге бөледі.

Ерте темір дәуірі өзі екі кезеңге бөлінді. Олар :

Алдыңғы ерте темір дәуірі – б.з.б VII ғасыр мен б.з.б III ғасыр аралығы

Кейінгі ерте темір дәуірі – б.з.б III ғасыр мен б.з VI ғасыры

Б.з 6 ғасырынан – **орта ғасырлар** заманы басталады.

Темір дәуірі кезеңінің басты ерекшелігі: Мал-мүлік теңсіздігі түпкілікті орнады. Әскери демократия пайда болып, ең алғашқы бір орталыққа бағынған мемлекеттер қалыптаса бастады. Және климат өзгерді. Яғни жауын – шашын азайып, өзендер және көлдер тартылды. Осыған орай Қазақстанның **Батысы** мен **Орталығында** – таза көшпелі мал шаруашылығы қалыптасты. Ал **Шығыс Қазақстан** мен **Жетісуда** – жартылай көшпелі мал шаруашылығы дами бастайды. Сонда отырықшы шаруашылық тек – **Оңтүстік Қазақстан** жерінде ғана қалды.

Темір дәуіріндегі тайпалық одақтар.

Осы заманда Қазақстанның:

Батысын – **сарматтар**

Орталығын – **исседондар**

Солтүстігін – **аргиппейлер**

Шығысын – **аримаспылар**

Оңтүстігін – **сақ массагеттер** мекендеген.

Сақ массагеттер өз ішінде:

Парадарая – теңіздің арғы жағындағы сақтар

Хаомаварга – хаома сусынын даярлайтын сақтар

Тиграхауда – шошақ бөрікті сақтар деп бөлінген.

Енді осы тайпалар қалдырған ескерткіштерге шолу жасайық.

Қазақстанның оңтүстігінде сақтардың 2 қаласының орны зерттелді. Біріншісі - **Қызылорда** қаласынан 300 шақырым жерде жатқан **Шірік-Рабат** қаласы. Ол қалада археологтар **жебенің қола ұштары, алтын қапсырмалар және саздан** жасалған бұйымдар тапты.

Ал екіншісі **Жаңадария** өзені бойындағы - **Бәбіш Молда** қаласы.. Ол жерде археологтар **қол диірмен, тары қалдықтары және күйдірілген кірпіштер** қазып тапты.

Арал теңізінің шығысында массагеттердің **Түгіскен** және **Ұйғарақ** деген ескерткіштері зерттелді. Олар шамамен б.з.б VIII және б.з.б V ғасырлар арасында салынған.

Қазақстанның оңтүстік-шығысында, яғни Жетісу жерінде **Бесшатыр** және **Есік** ескерткіштері табылды. Олар патша қорғандары болып есептеледі.

Бесшатыр қорымы – Іле өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан. Ол 31 обадан тұрады. Бұл обалар шамамен б.з.б V және б.з.б IV ғасырларда салынған. Бұл обаларда **темір пышақтар, моншақтар және шаш түйрегіштер** табылды.

Жетісудағы келесі атақты ескерткіш – **Есік** обасы. Оны **Алматы** қаласының шығысында 1969 жылы атақты археолог-ғалым Кемел Ақышев тапты. Бұл ескерткіштің ең үлкен ерекшелігі **алтын киімді** ханзаданың табылуы. Бұдан басқа алтын адамдар, батыс Қазақстандағы – **Аралтобе** және шығыс Қазақстандағы – **Шілікті** қорымдарынан табылған. **Есік** обасының диаметрі – 60 метр, биіктігі – 6 метр болып келеді. Бұл жерде тағы 4000-нан астам **алтын бұйымдар мен күміс табақшалар** табылған. Бұйымдардың көбі аң стилінде жасалған.

Аң стилі дегеніміз – зергерлік әшекей бұйымдарда немесе қару – жарақтарда жануарларды бейнелеу. Бұл стиль б.з.б VIII ғасырда пайда болып, қазіргі **Моңғолия** жерінен бастап, **Еуропадағы Дунай** өзеніне дейін тарады.

Біздің келесі аймағымыз **Орталық Қазақстан**. Немесе бұл жерді **Сарыарқа** деп те атайды.

Ежелде осы аумақта **исседон** тайпалары өмір сүрген. Олардың бізге қалдырған археологиялық ескерткіштері – **Тасмола мәдениеті** мен **мұртты** обалар болып есептеледі.

Тасмола мәдениетінің ескерткіштері қазіргі **Екібастұз** ауданында табылған. Олардың ерекшеліктері екі жерлеу орнының болуы. Ал мұртты обаларға келетін болсақ, олар көрсететін бағытына қарай төртке бөлінген. Яғни *шығыс, батыс, солтүстік және оңтүстік*. Мұртты обаларда адамдармен бірге олардың жылқыларын көмген. Қазіргі кезде *орталық және шығыс Қазақстанда* шамамен 300 мұртты оба зерттелді.

Солтүстік Қазақстан.

Бұл аймақта *аргиппей* тайпалары өмір сүрген. Латын тілінен аударғанда, аргипей сөзі – *ақ жалды жүйрік аттардың иелері* деген мағына береді. Олардың жасаған темір бұйымдары, *шығыс Еуропа* мен *Кавказдан* табылып жатыр.

Аргиппейлер қалдырған ескерткіштер: *Ұлыбай, Қарлыға, Бөркі. Кеңоткел* қоныстары, *Бірлік, Алыпқаш, Бектеңіз* обалары, және *Ақтау* қалашығы. *Ақтау* қалашығы қазіргі – *Есілдің* оң жағалауында табылды.

Шығыс Қазақстан.

Бұл жерді, ерте темір дәуірі кезінде – *аримаспы* тайпалары мекен еткен. Оларды *Алтайда* алтынның мол болуына байланысты – *алтын қорушы қырандар* деп атаған.

Аримаспылар қалдырған ескерткіштер – *Шілікті және Берел*.

Шілікті – қазіргі *Зайсан* көлінің маңайында табылған патшалар қорымы. Ол жерде жалпы 200-ге жуық оба табылса, соның 50-ден астамы патша обалары. *Шілікті* обалары шамамен б.з.б VIII ғасырда салына бастады. Бұл обаларды алғашқы болып зерттеген археолог – *Сергей Черников*.

Бұл обаларда Қазақстан жеріндегі *үшінші алтын* адам табылды. Ол *Шіліктінің* №1 обасында жерленген болған. Обаға *Бәйгетөбе* деген атау берілді. Оны ашқан *Әбдеш Төлеубаев*.

Шығыс Қазақстандағы келесі ескерткіш – *Берел қорымы*. Ол *Катонқарағай* ауданында табылды.

Берел қорымын шамамен б.з.б V – б.з.б IV ғасырларда салған. Бұл жерде 40-тан астам оба зерттелген. Олардың ішіндегі ең қызықтысы, 1998 жылы археолог – *Зейнолла Самашев* ашқан № 11 оба. Бұл обада *ер және әйел* адам бірге жерленіп, олармен қоса *13 жақсы сақталған жылқы* сүйектері табылды.

Сұрақ – жауап

(Ерте темір дәуірі мәдениеті)

1. Адамзат тарихындағы аса маңызды өзгерістерді дүниеге әкелген жаңа кезең: **Темір дәуірі**
2. Б.з.б. I мыңжылдықтың басында ежелгі Қазақстанда болған күрделі өзгеріс: **Адамдардың өндірісте темірді пайдалануы, Көшпелі мал шаруашылығы дамыды**
3. Б.з.б. VIII ғасыр мен б.з.-дың VI ғасыр аралығын қамтитын дәуір: **Ерте темір дәуірі**
4. Ерте темір дәуірінің қамтитын аралығы: **б.з.д. VIII ғасыр б.з.-дың VI ғасыры**
5. Ерте темір дәуірінің бөліну кезеңі: **2-ге**
6. Алдыңғы ерте темір дәуірі кезеңінің мерзімі: **б.з.б. VIII - III ғасырлар**
7. Б.з.б. VIII - III ғасыр аралығын қамтитын кезең: **Алдыңғы ерте темір**
8. Кейінгі ерте темір дәуірі кезеңінің мерзімі: **б.з.б. III - б.з. VI ғасыры**
9. Көптеген тайпалар үшін темірді ашу және кеңінен пайдаланудың бастапқы кезеңі болған мерзім: **Б.з.б. VIII ғасыр**
10. Б.з.б. VIII - VII ғасырларда көптеген тайпалар үшін болған өзгеріс: **темірді ашу және кеңінен пайдалану**
11. Еуразия даласында темір игеруге алғаш қадам жасалған өңірлер: **Қазақстан мен Сібір**
12. Мүлік теңсіздігі түпкілікті орнаған дәуір: **Темір**
13. Әскери-демократияның пайда бола бастаған кезі: **Темір дәуірі**
14. Табиғаттың дайын өнімін пайдаланған аңшы-терімшілерден көшпелілердің айырмашылығы: **Өнім өндірді**
15. Қазақстан далаларында шамамен қуаңшылық күшейген мерзім: **б.з.б. 2 мыңжылдықтың соңына қарай**
16. Қазақстан далаларында шамамен б.з.б. 2 мыңжылдықтың соңына қара климатта болған өзгеріс: **қуаңшылық күшейді, жауын-шашын азайды, кішігірім өзен, көлдер тартылды**
17. Б.з.б. 2 мыңжылдықтың соңына қарай Қазақстан далаларында климатта болған өзгерістер: **қуаңшылықтың күшеюі**
18. Темір дәуірінде ұлы дала тұрғындарының шаруашылығында енген жаңа тәсілі: **Көшпелі мал шаруашылығы**
19. Ерте темір дәуірінде тұрғындардың көшпелі мал шаруашылығымен айналысу себебі: **ат әбзелдерін жетілдіріп, жылқыны көлік ретінде пайдалану**
20. Көшпелі мал шаруашылығының қалыптасуына әсер еткен жағдайлардың бірі: **климаттың өзгеруі**
21. Көшпелі мал шаруашылығы дамыды: **Темір дәуірінде**
22. Қазақстанда таза көшпелі тұрмыс қалыптасқан аймақтар: **Батыс және Орталық Қазақстан**
23. Ерте темір дәуірінде мал басының көбеюіне байланысты қалыптасқан: **Көшпелі мал шаруашылығы**
24. Көшпелі мал шаруашылығы дамыған аймақ: **Үстірт, Маңғыстау, Бетпақдала, Орталық Қазақстан**
25. Темір дәуіріндегі көшпелілердің тұрмысындағы адамгершілік пен әкімшіліктің үйлесімді жүйесі назарын аударды: **Қытайлардың**
26. Жайылым іздеп, көшіп-қонудың қалыптасуынан пайда болған шаруашылық түрі: **Жартылай көшпелі мал шаруашылығы**

27. Жартылай көшпелі мал шаруашылығы дамыған аймақтар: **Алтай, Жетісу таулы аймақтарында**
28. Темір дәуірінде Шығыс Қазақстан, Алтай мен Тянь-Шань тауларында, Жетісудың таулы аймақтарында дамыған сала: **Жартылай көшпелі мал шаруашылығы**
29. Темір дәуірінде отырықшы шаруашылық дамыған өңірлер: **Сырдария, Шу, Келес өзендері аңғарлары**
30. Ерте темір дәуірінде Сырдария, Шу, Келес өзендерінің аңғарында дамыған шаруашылық саласы: **Отырықшы шаруашылық**
31. Көшпелілер ұжымдасып атқарған жұмыстар: **Мал қырку, құдық қазу, мал күзету**
32. Мал шаруашылығын қиындататын жағдайлар: **Қардың қалың түсуі, Жұт**
33. Ерте темір дәуірінде арнаулы рулық зираттар орналасқан жер: **Қыстау маңы**
34. Темір дәуірінде кең тараған салт-дәстүр: **Аттарын бірге көму**
35. Таулы Алтай мен Қазақстан аумағындағы сақ зираттарында қолданылды: **Өліктерді балызамдау мен мумиялау**
36. Ежелгі көшпелілердің жерлеу дәстүрінде қолданған ғұрыптардың бірі: **Өлген адамды жылқымен бірге жерлеу**
37. Ежелгі көшпелілер әлем бағытын анықтаған: **Шығысқа қарап**
38. Темір дәуірінде ежелгі тайпалар сыйынды: **Көк тәңірге**
39. Ертедегі темірді өндірудің қарапайым тәсілі: **Пеш-көрікпен**
40. Түлік ұзап алысқа өрістей алмайтын және төл алынып жатқан кездегі мал бағылатын қора маңындағы жайылым: **Көктеу**
41. Шоқылар мен қыраттарда орналасқан жайылым: **Көктеу**
42. Көшпелілердің жазда мал жаю орындары: **Жайлау**
43. Малды алысқа ұзатып жаятын жайылым: **Жайлау**
44. Көшпелілердегі күзгі жайылым: **Күзеу**
45. Қыстауға жақын жайылым: **Күзеу**
46. Жаз бен күзде халық жиналысын өткізіп, шешілген мәселелер: **ру мен тайпаның аса маңызды мәселелерін шешгі**
47. Ежелгі көшпелілерде халық жиналысы өткізілетін мерзім: **Жаз бен күз**
48. Көшпелілердің жылы қоралары бар тұрақтары: **Қыстау**
49. Ерте темір дәуірінде Қазақстанның батысында шөлді аудандарда көп өсірілген мал түрі: **Түйе**
50. Ерте темір дәуірінде ірі қара малдары өсірілген аймақтар: **Сыр бойы, Жетісу**
51. Малды қыста жаюға байланысты қалыптасқан жайылым: **Тebінді**
52. Тebінді жайылымға байланысты саны артқан мал: **Жылқы, қой**
53. Жылқыны қолға үйретуге байланысты көшпелілерде жылқыны көлік ретінде пайдалануға мүмкіндік берді: **ат әбзелдерін жетілдіру**
54. Көшпелілер ойлап тапқан жаңа бұйымдар: **үзеңгі, ауыздық, жүген, құйысқан, айылбас, ер.**
55. Адамның ат үстінде өзін-өзі еркін ұстауына мүмкіндік туғызған ат әбзелі: **Үзеңкі**
56. Б.з. III - VI ғасырларында пайда болды: **үзеңгі**
57. Ер-тоқым белгілі бола бастады: **сақтардан бастап**
58. Көшпелілерде қайыс, қыл арқан мен ағаштан кейін, металдан жасалған үзеңгі пайда болды: **Б.з. III-VI ғасырларда**
59. Ұлы дала өркениетіне ежелгі көшпелілер енгізген ең үздік жетістіктердің бірі: **Екі доңғалақты арбаны ойлап тапты**
60. Көшпелілердің тауда жүруге ыңғайлы жылқысы: **аласа жылқы**
61. Көшпеліліктің отырықшылық салттан басты ерекшелігі: **малдың жыл бойы табиғи жағдайда ұсталынуы**
62. Адамзат өркениетіне ежелгі көшпелілер енгізген жетістіктердің бірі: **Жылқыны қолға үйрету**
63. Көшпелілердің ұзақ жүруге ыңғайлы шыдамды жылқысы: **Қазанат, Ұшқыр тұлпар**
64. Қазіргі Түрікменстанның ақалтеке жылқысының арғы тегі саналатын жылқы түрі: **ұшқыр тұлпар**
65. Көшпелілердің қару-жарақтарының ерекшеліктерін суреттеген грек тарихшылары: **Арриан, Геродот**
66. Киіз үйдің негізгі бөліктері: **2-бөлік, жабу киізі мен ағаш қаңқасы**
67. Киіз үйдің ағаш қаңқасын құрайтын бөлік: **3-бөлік**
68. Киіз үйдің ағаш қаңқалары: **шаңырақ, уық, кереге**
69. Киіз үй қабырғасы атауы: **Кереге**
70. Дөңгелек немесе конус тәрізді етіп жасалған киіз бөлігі: **Шаңырақ**
71. Үйді жауып тұратын киіздер: **үзік, туырлық, түндік**
72. Ерте көшпелілердің баспаналарында пеш орналасты: **Ортасында**
73. Көшпелілер баспаналарындағы киелі санаған орын: **Ошақ маңы**
74. Біздің заманымызға жеткен ежелгі мерекенің бірі: **Наурыз мейрамы**
75. Ежелгі мереке Наурыз мейрамының пайда болған уақыты: **3000 жыл бұрын**
76. Көшпелілерде ғана кездесетін, ат үстінде суыт жүргенде киетін баскиім: **күлпәра**
77. Көшпелілерде көбіне жылқышылар киген баскиім: **күлпәра**
78. Басқа елдерде кездеспейтін көшпелілердің бірегей киім үлгісі: **тымақ**
79. Инжу, маржан, гаухар, лағыл сияқты асыл тастармен әрленіп, алтын, күмістермен әшекейленген бас киім: **Сәукеле**
80. Сақтар топтарының тығыз киізден тігілген шошақ бөрік кистінін жазған зерттеуші: **Геродот**
81. Сақтардың киімі туралы айқын түсінік беретін бейнелер табылды: **Бехистун жартасынан**

82. Көшпелілердің жұқа матадан тігілген жағасыз киімі: **Жейде**
83. Бүгінге дейінгі сақталған наным: **отқа табыну**
84. Қазақстанда темір дәуірінде пайда болды: **Мемлекеттер**
85. Ерте темір дәуірінің тайпалары: **Тиграхаудалар Парадарайалар**
86. Ерте темір дәуірінде Қазақстан жерінде өмір сүрген тайпалар: **Исседон, аримаспы, аргиппей**
87. Кентаврлар туралы аңыз тараған елдер: **Европа, Кіші Азия, Жерорта теңізі бойы, Мысыр**
88. Кентавр дегеніміз: **басы адам, денесі ат тәріздес мақұлық**

(Жетісу және Оңтүстік Қазақстан)

1. Сақтардың ескерткіштері көптеп табылды: **Сырдария, Талас, Шу**
2. Оңтүстік Қазақстандағы сақ тайпаларының ең көне ескерткіштері: **Түгіскен, Ұйғарақ**
3. Түгіскен, Ұйғарақ қорымдары орналасқан аймақ: **Арал теңізінің шығыс жағы**
4. Аралдың шығысында орналасқан ең көне сақ ескерткіші: **Түгіскен, Ұйғарақ**
5. Оңтүстік Қазақстаннан табылған Түгіскен, Ұйғарақ ескерткіштерінің салынған мерзімі: **Б.з.б.VIII-V**
6. Түгіскен, Ұйғарақ обаларын қазу барысында табылған бұйымдар: **үш қырлы жебе, ат ауыздық, ер-тұрман әбзелдері**
7. Ғалымдардың болжауынша Түгіскен, Ұйғарақ ескерткіштерін қалдырған тайпалар: **Массагеттер**
8. Б.з.б. VIII - V ғғ. аралығында Жетісу жерін мекендеген тайпалар: **Сақтар мен үйсіндер**
9. Жетісу жеріндегі сақ ескерткіштері: **Бесшатыр, Есік**
10. «Жетісу михрабы» деп аталған сақтардың құрбандық табағы табылған өңір: **Алматы маңы**
11. Қазақстанның ежелгі дәуіріне жататын қалалар: **Шірік-Рабат, Чигучен, Бәбіш-Молда**
12. Қызылордадан 300 шақырым жерде орналасқан сақ қаласының орны: **Шірік-Рабат**
13. Сақтардың Шірік-Рабат қаласы орналасқан жер: **Қызылорда облысында**
14. Сақ жауынгерлерінің темір қару жарағы мен сауыт сайманы табылған жер: **Шірік-Рабат**
15. Шірік-Рабат қаласының орталығы цитадельден табылған бұйымдар: **жебенің қола ұштары, алтын қапсырмалар, саздан жасалған бұйымдар**
16. Археологтар цитадель орталығынан жебенің қола ұштары, алтын қапсырмалар, саздан жасалған бұйымдар тапты: **Шірік-Рабаттан**
17. Шірік-Рабат қаласының күзет мұнаралары бар орталығы: **Цитадель**
18. Сақтардың суару каналдарының іздері кездесетін жерлер: **Шірік-Рабат және Талғар қаласы маңы**
19. Сақтардың суару каналдарының іздері табылды: **Қызылорда облысы**
20. Егіншілікпен айналысқан сақтардың суару каналдарының іздерін тапты: **Шірік-Рабат маңынан**
21. Тұрғындары егіншілікпен айналысқан сақ қаласы: **Шірік-Рабат**
22. Бәбіш-Молда археологиялық ескерткішінің орналасқан территориясы: **Оңтүстік Қазақстан**
23. Сырдарияның көне арнасы Жаңадария бойында орналасқан сақ қаласы: **Бәбіш-Молда**
24. Сақтардың Бәбіш-Молда қаласы орналасқан өңір: **Жаңадария бойында**
25. Қыш күйдіретін пеш, қол диірмен тастары, тары қалдықтары табылған сақ қаласы: **Бәбіш-Молда**
26. Бәбіш-Молда қаласынан табылды: **қол диірмен тастары, тары қалдықтары, қыш күйдіретін пеш**
27. Жетісу жеріндегі сақ ескерткіші: **Бесшатыр, Есік**
28. Ерте темір дәуірінде Жетісу жерін мекендеген тайпалар: **Сақтар, Үйсіндер**
29. Ғалымдардың «патша» қорғандары деп аталған обасы: **Үлкен Бесшатыр**
30. Іле өзенінің оң жағалауында Желшалғыр тауының етегінде орналасқан сақ қорымы: **Бесшатыр**
31. Бесшатыр қорымындағы обалар жиынтығы: **31 оба**
32. Бесшатыр обаларының салынған мерзімі: **Б.з.б. V-IV ғасырлар**
33. Сағананың қабырғасы бөренеден салынып, үш бөліктен тұратын қорған: **Бесшатыр**
34. Бесшатыр сағанасы тұрған бөліктер: **дәліз (дромос), қабір алдына кірер ауыз, жерлеу бөлмесі**
35. Бесшатыр обасынан табылған заттар: **семсер-ақинақ, темір пышақ, ақық моншақ, шаш түйрегіштер**
36. Семсер-ақинақтар, ақық моншақтар табылған Жетісудағы ежелгі патша қорымы: **Бесшатыр**
37. Қазақстан аумағында б.з.б. V-IV ғғ. жататын сақ дәуірінің обалары: **Есік, Бесшатыр, Берел**
38. Алматының күншығыс жағындағы Іле Алатауының баурайындағы жазықта 40-тан астам оба орналасқан ескерткіш: **Есік**
39. Есік обаларының салынған мерзімі: **Б.з.б. V-IV ғасырлар**
40. Алтын киіммен жерленген сақ ханзадасы табылды: **Есік обасынан**
41. Есік обасының диаметрі мен биіктігі: **60 метр, 6 метр**
42. Есік обасынан табылған бұйымдар саны: **4000-нан астам**
43. Есік обасынан табылған 26 таңбадан тұратын жазуы бар зат: **Күміс табақша**
44. «Алтын адам» табылған мерзім: **1969-1970 жж.**
45. 1969 жылы археолог-ғалым К.Ақышев тапқан ескерткіш: **Есік обасы**
46. К.Ақышев «Есік обасын» тапқан жыл: **1969 жылы**

47. Есік обасын ашқан археолог-ғалым: **К.Ақышев**
48. Антропологтардың анықтауынша Есік обасындағы жерленген адамның жас шамасы: **17-18**
49. Сақтардың ғарыш туралы түсінігі бейнеленіп сақталған баскиім табылды: **Есік обасынан**
50. Сақтардың бөренелерді бір-біріне тығыз орналастырып жасаған табыты: **Соркофаг**
51. Сақтар обасындағы сағанаға жер астымен келетін арнайы жол: **Дромос**
52. Сақ дәуірінің негізгі кездесетін археологиялық ескерткіштері: **обалар**
53. Қазақ даласының ежелде өркениет ошағы болғанын дәлелдейтін жәдігер: **Алтын киімді адамның табылуы**
54. Есіктен кейін сақтардың алтын киім киген адам обалары табылған ескерткіштер: **Аралтөбе, Шілікті**
55. Алтын әшекейлері өте құнды ғылыми деректер беретін Талды обасы орналасқан аймақ: **Қарағанды облысы**
56. Орал аймағынан табылған көне сақ мәдениетінің ғажайып туындысы: **Тақсай ханшайым**
57. Шығыс Қазақстан аймағынан табылған көне сақ мәдениетінің ғажайып туындысы: **Үржар ханшайым**
58. Үржар ханшайым жататын тайпа: **Сақ**
59. Көне сақ мәдениетінің ғажайып туындысы «Тақсай ханшайымның» обасы орналасқан өңір: **Орал аймағы**
60. Тақсай мен Үржар ханшайымдар жерленген қорғандар орналасқан аймақ: **Орал мен Шығыс Қазақстан**
61. Сақ-скифтердің дүниетанымы көрініс тапқан өнер түрі: **Аң стилі**
62. Б.з.б. VIII ғасырдан бастап далалы аймақтарда пайда болған бейнелеу: **Аңдық стиль**
63. Сақтарға Ираннан тараған «өмір ағашы» дейтін аңдық стильдегі бейне: **Арыстан бейнесі**
64. Аңдық стиль пайда болған ғасыр: **б.з.б. VIII ғ.**
65. Аң стиліндегі ғажайып өнердің таралу аймағы: **Монғолиядан бастап Дунайға дейін**
66. Көшпелілердің аң стиліндегі бұйымдары жасалынған мерзім: **Б.з.б. VIII-III ғасырлар**
67. «Аң стилі» дәстүрімен сақтар жорықтар кезінде танысқан ел: **Алдыңғы Азия мен Иран**
68. Аң стиліндегі бұйымдар табылған аймақтар: **Орта Азия, Қазақстан, Сібір, Оңтүстік Шығыс Еуропа**
69. «Аң стилі» өнерінің негізі осы сеніммен байланысты: **Тотемизм**
70. I Петрдің Сібір коллекциясынан табылды: **сақтардың алтын тоғалары**
71. «Аң стилі» сақтармен қатар тән болды: **скифтер мен сарматтарға**
72. Орталық Қазақстанда б.з.б. VII-V ғасырларда «Аң стилімен» қатар дамыған өнер: **Полихромдық**
73. Зергерлік өнерде әшекей заттарды безендірудің түрлі жиынтығының атауы: **полихром стилі**
74. «Полихром стилі» гүлденген ғасырлар: **б.з. III-V ғғ.**
75. Далалық тайпаларда зергерлік өнер дамыды: **Б.з. III - V ғасырларда**

(Орталық Қазақстан)

1. Қазақтың даласын Шығыстан батысқа қарай бөліп жатқан аласа таулар желісі: **Сарыарқа**
2. Сарыарқаның алып жатқан аумағы: **Шығыста Тарбағатай тау сілемдері, Солтүстікке қарай Өлеңті, Сілеті өзендері, Оңтүстікке қарай Аякөз, Қаратал өзендері**
3. Қарағанды, Ақмола, Павлодар облыстары мен Торғай өңірлерін қамтитын аумақ: **Орталық Қазақстан**
4. Геродот шығармаларында Орталық Қазақстанды мекендеген ежелгі тұрғындар: **Аргиппей, исседондар**
5. Қазіргі ғалымдардың анықтауынша ежелгі заманда Сарыарқаның орталығын қоныстанды: **исседондар**
6. Қазіргі ғалымдардың анықтауынша ежелгі заманда Сарыарқаның солтүстік батысын қоныстанды: **Аргиппейлер**
7. Аргиппейлердің шығысқа қарай орналасқан көршілері: **Исседондар**
8. Ерте темір дәуірінде Орталық Қазақстан жерін мекендеген тайпа: **«Исседондар»**
9. Орталық Қазақстанда орналасқан «мұртты қорғандар» ескерткіші осы дәуірге тән: **Ерте темір дәуірі**
10. Жайық пен Ертіс аралығындағы сақ мәдениетінің қалыптасуына әсер еткен мәдениет: **Тасмола**
11. Сарыарқаның ерте темір дәуірі ескерткіштері: **Тасмола мәдениеті**
12. Тасмола мәдениеті қамтыған аймақ: **Қарағанды, Ақмола, Павлодар**
13. Жайық пен Ертіс өзендері арасында сақ үлгісіндегі мәдениеттің қалыптасуына әсер еткен мәдениет: **Тасмола**
14. Тасмола мәдениеті қамтыған аймақ: **Орталық Қазақстан**
15. Ерте темір дәуірі ескерткіші Тасмола мәдениетінің табылған ауданы: **Екібастұз**
16. Тасмола мәдениетін қалдырған тайпалар: **Исседон**
17. Тасмола мәдениетін қалдырған тайпалардың солтүстігіндегі көршілері: **Аргиппей**
18. Тасмола мәдениетінің басты ерекшелігі: **Екі жерлеу орнынан тұрады**
19. Тасмолаға ұқсас ескерткіш табылды: **Ұлыбай атырабынан**
20. Аргиппейлерге тән, Тасмола мәдениетіне ұқсас ескерткіштер: **Ұлыбай**
21. Мұртты обалардың бөліну түрі: **4-ке**
22. Мұртты қорғандар көрсететін бағыт: **Оңтүстік, солтүстік, шығыс, батыс**
23. «Мұртты обалар» көп тараған аймақ: **Сарыарқа, Орталық Қазақстан**
24. Орталық Қазақстандағы ерте темір дәуірінің ескерткіштері: **«Мұртты қорғандар»**
25. Мұртты қорғандардың шығысқа қарай бағытталуының себебі: **Олардың күнге табынғандығын білдіреді**
26. Тасмола мәдениетінің ерекшелігі: **Адам мен жылқыны қатар жерлеген**

(Солтүстік Қазақстан)

1. Солтүстік Қазақстан тұрғындарының көшпелі өмір салтына ауысқан уақыты: **б.з.д. I мың жылдық**
2. Б.з.б. I мыңжылдықта Солтүстік Қазақстанның тұрғындары ауысқан шаруашылық саласы: **көшпелі**
3. Геродот жазбасындағы савроматтардың «биіктаулардың бауырында» тұрған көршілері: **Аргиппейлер**
4. Бауырында савроматтар аргиппейлермен көрші тұрған деп Геродот айтқан таулар: **Орал**
5. Савроматтар «биік таулардың бауырында» тұрған аргиппейлермен көрші деп айтқан: **Геродот**
6. Солтүстік Қазақстан аймағын мекендеді: **аргиппейлер**
7. Солтүстік Қазақстан тұрғындарының мәдениеті еліміздің оңтүстігінде мекендеген осы тайпалар мәдениетіне ұқсас: **сақтардың**
8. Солтүстік Қазақстанды мекендеген тұрғындар Жетісу мен Оңтүстік және Батыс Қазақстанды жайлаған тайпалармен мәдени байланыста болды: **б.з.б. VIII-III ғасырлар**
9. Ежелгі заманда Сарыарқаның солтүстік батысын мекендеген: **Аргиппейлер**
10. Ежелгі заманда аргиппейлер қоныстанған аумақ: **Сарыарқаның солтүстігі**
11. «Ақ жалды жүйрік аттардың иелері» деп аталған тайпа: **Аргиппей**
12. Геродот жазбаларында «Олардың әрқайсысы қыста ағашты қалың ақ киізбен жауып, соның астына паналайды» деп жазғандарға жататын: **Аргиппейлер**
13. Аргиппейлер туралы: Олардың әрқайсысы қыста ағашты қалың ақ киізбен жауып, соның астына паналайды деп жазған: **Геродот**
14. Мұндай адамдарға ешкім тиіспейді, өйткені оларды әулие тұтып құрметтейді. Олар өкпелескен көршілерін татуластырады, егер біреу өздеріне қорған іздеп қашып келсе, оны ешкім ренжітпейді, бұл халықты атады: **Аргиппейлер**
15. Солтүстік Қазақстан тұрғындары бораннан қорғаныш болып қана қоймай, отын ретінде пайдаланды: **қамыс**
16. Жайық пен Ертіс өзендері арасында сақ үлгісіндегі мәдениеттің қалыптасуына әсер етті: **Орталық Қазақстандағы Тасмола мәдениеті**
17. Солтүстік Қазақстан жеріндегі алғашқы сақ заманына жататын зерттелген обалар: **Бірлік, Алыпқаш, Бектеңіз**
18. Сақтар заманына жататын Бірлік, Алыпқаш, Бектеңіз обалары орналасқан өңір: **Солтүстік Қазақстан**
19. Сақ дәуірінің ерте кезеңіне жататын қоныстар: **Қарлыға, Бөркі, Кеңөткел**
20. Ерте сақ дәуіріндегі қоныстар: **Бөркі, Қарлыға**
21. Солтүстік Қазақстан жеріндегі Қарлыға, Бөркі, Кеңөткел қоныстары жатады: **Ерте темір дәуіріне**
22. Ерте темір дәуіріне жататын Солтүстік Қазақстан жеріндегі бекініс-қалашық: **Ақтау**
23. Ерте Темір дәуірінің Ақтау бекініс-қалашығы орналасқан жер: **Есілдің оң жағалауы**
24. Ерте темір дәуірінің жеке-жеке бес қорғаныс қалқасынан тұратын бекініс-қалашығы: **Ақтау**
25. Есіл өзенінің оң жағалауында орналасқан ерте темір дәуіріне жататын бекініс-қалашық: **Ақтау**
26. Солтүстік Қазақстан жерінде б.з.б. III-I ғасырлар аралығында өндірілген металлдан жасалған заттар табылды: **Шығыс Еуропа, Кавказдан**
27. Шығыс Еуропа жерінен табылған Қазақстанда өндірілген металл бұйымдардың жасалынған мерзімі: **б.з.б. III-I ғғ.**
28. Қоспа металдан жасалған қанжар табылған Айдабол қорымы орналасқан аймақ: **Солтүстік Қазақстан**
29. Ақинақ табылған Солтүстік Қазақстандағы қорым: **Айдабол**
30. Солтүстік Қазақстандағы Айдабол қорымынан табылды: **Ақинақ**

(Шығыс Қазақстан)

1. Шығыс Қазақстан облысына кіретін аймақтар: **Қалба, Нарын, Манырақ, Сауыр, Шыңғыстау жотасы**
2. Шығыс Қазақстан өңірінің күретамыр су жүйесі: **Ертіс өзені**
3. Ертедегі металлургияның орталығы: **Шығыс Қазақстан**
4. Ежелгі заманда Сарыарқаның шығысында мекендегендер: **Аримаспылар**
5. Ежелгі заманда аримаспылар қоныстанған аумақ: **Сарыарқаның шығысы**
6. Шығыс Қазақстан аумағын ертеде мекендеген: **Аримаспылар**
7. Аримаспы атауының шығу себебі: **Алтайда алтынның мол болуы**
8. Атауы Алтайда алтын мен темірдің мол болуына байланысты шыққан темір дәуіріндегі тайпа: **Аримаспы**
9. Тарихи деректерде «алтын қорушы қырандар» деп әсірелеп аталған тайпалар: **Аримаспылар**
10. «Алтын қорушы қырандар» деп аталған сақ тайпалары мекендеген өңір: **Алтай, Тарбағатай**
11. Шығыс Қазақстан аумағынан табылған темір дәуіріне жататын қорғандар: **Берел, Шілікті**
12. Темір дәуіріне жататын Берел, Шілікті қорғандары орналасқан өңір: **Шығыс Қазақстан**
13. 1960 жылы зерттелген Шығыс Қазақстан жеріндегі қорған атауы: **Шілікті**
14. Шілікті патша қорғандары зерттеле басталған мерзім: **1960ж.**
15. Шілікті ескерткіштерін алғаш зерттеген ғалым: **С.Черников**
16. 1960 жылдары алғаш рет профессор С.Черников зерттеген ескерткіш: **Шілікті**

17. Темір дәуірін зерттеген ғалымдар: **Ақышев, Төлеубаев, Черников**
18. «Алтын қорған» деген атау алған Шығыс Қазақстан жеріндегі қорған: **Шілікті қорғаны**
19. Зайсан ауданы жерінде патша қорғандарының ең көп шоғырланған жері: **Шілікті ескерткіштері**
20. Шығыс Қазақстаннан алып патша қорғандары кездеседі: **Зайсан ауданынан**
21. Шығыс Қазақстанның далалық аймақтарында кездеседі: **патша қорғандары**
22. Қазақстан аумағындағы ең көне б.з.б. VIII ғ. жататын патша жерлеу орны ескерткіштері: **Шілікті**
23. Б.з.б VIII ғасырға жататын ең көне патша жерлеу орнын ашқан ғалым: **Ө.Төлеубаев**
24. Шығыс Қазақстанның Зайсан ауданы жерінде орналасқан сақ дәуірі обаларының саны: **200-ден аса**
25. Шығыс Қазақстанның Зайсан ауданында орналасқан патша обаларының саны: **50-ден аса**
26. Шілікті қорымының мерзімі: **б.з.б. VIII ғасыр**
27. Шіліктідегі №: 1 обадан табылған заттарға тән белгіні анықтаңыз: **ең көне ескерткішке жатады**
28. Шілікті қорғанының №: 1 обасынан табылған археологиялық жаңалық: **Үшінші алтын киімді адам**
29. Шілікті қорғанының №: 1 обасынан табылған жәдігер тарихқа осы атаумен енді: **«Бәйгетөбе»**
30. Шілікті «Алтын адамы» табылды: **Шығыс Қазақстаннан**
31. Белгілі археолог профессор Ө. Төлеубаев зерттеген оба: **Бәйгетөбе**
32. Бәйгетөбе обасын ашқан ғалым: **Ө. Төлеубаев**
33. Шіліктіден табылған №1 обаны зерттеген: **Ө. Төлеубаев**
34. Шілікті қорымындағы №: 5 обадан табылған құнды заттар: **Қатар жерленген екі адам, 13 қола жебе**
35. Шілікті қорымындағы № 5 обадан табылған заттар: **Бүркіттің, қабыланның мүсіндері, қанаттары жаюлы құс түріндегі алтын қаптырма және басқа зергерлік бұйымдар**
36. 13 қола жебе, жебе салатын қорамсақтың жұрнағы табылған қабір: **1 - Шілікті қорымындағы № 5 оба**
37. Қабірхана ішінен бұғының суреттері салынған тақтайлар табылған сақ обасы: **Шілікті**
38. Шіліктіден майлы бояумен бұғының суреттері салынған: **тақтай қалдықтары табылды**
39. Қабірхана ішінен қабылан мүсіні, құс бейнесі бар алтын әшекейлер табылған: **Шілікті**
40. Алтын бесжұлдыз табылған сақ обасы: **Шілікті**
41. Шілікті ескерткіштерінен табылған билік белгісі: **Алтын бесжұлдыз**
42. Шіліктіден табылған бес жұлдыз: **сол замандағы билік белгісі**
43. Шіліктіден табылған бес жұлдыз: **сол замандағы билік белгісі**
44. Билік белгісі саналатын алтын бесжұлдыз табылған Шығыс Қазақстандағы оба: **Шіліктідегі № 1 оба**
45. Шілікті ескерткіштерінің ерекшеліктері: **балқарағай бөренелерден салынған, қабірде екі адам жерленген, 13 қола жебе табылған**
46. Шығыс Қазақстанда табылған сақ қорғаны: **Берел, Шілікті**
47. Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірінің б.з.б. V-IV ғғ. аралығын қамтитын кезеңі: **Берел кезеңі**
48. Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданының жерінде орналасқан темір дәуірінің қорғаны: **Берел**
49. Берел қорымдарының орналасқан жері: **Қатонқарағай ауданы**
50. Берел қорымдарының орналасқан жері: **Шығыс Қазақстан**
51. Берел қорымынан табылған обалар саны: **40-тан астам**
52. 1998-1999 жылдары Берел кезеңінің №11 обасын ашқан археолог: **З.Самашев**
53. 1998-1999 жылдары археолог ғалым З.Самашев зерттеу жүргізді: **Берел**
54. 1998-1999 жылдары археолог З.Самашев жүргізген қазба жұмыстары кезінде табылды: **он үш жирен жылқы**
55. Берел қорымының № 11 обасына жерленген: **ер және әйел адам**
56. Берелдегі №11 обадан табылған заттарға тән белгіні анықтаңыз: **балқарағайдан жасалған табыт бар, ер және әйел адам жерленген, он үш жирен жылқы бұзылмай сақталған**
57. Берел мәдениетінің ерекшелігі: **жайпақ түпті қыш ыдыстары**
58. Жайпақ түпті қыш ыдыстар тән мәдениет: **Берел мәдениеті**
59. Бұзылмай сақталған 13 жирен ат табылған темір дәуірінің қорғаны: **Берел**
60. Аттар өз иесін жорыққа апара жатқандай, әскери дайындықпен көмілген қорған: **Үлкен Берел**
61. Берел қорымынан табылған жәдігер: **Еті тұтастай сақталған жылқы**
62. Үлкен Берел обасында жерленген адамды жатқызды: **Астау-саркофагқа**